

Kalbos didaktika:

kalbos ugdymo paradigms kaita ir kalbos mokymo/si logika

Zita Nauckūnaitė

Įvadas

Bet kurio dalyko didaktikos, kuri nurodo, *ko mokyti, kaip mokyti ir kada mokyti*, šaltiniai yra trys: mokomasis dalykas (jo logika, dėsniumai, specifika), bendroji didaktika ir pedagoginė psichologija. Šiame straipsnyje daugiau orientuosimės į pirmąjį dėmenį – apžvelgsime, kokią įtaką kalbos didaktikai turi kalbos mokslas (lingvistika). Ugdymo teorijos, bendroji didaktika ir pedagoginė psichologija jau yra susilaukusios rimtų tyrimų (Bitinas, 1992, 2000; Butkienė, Kepalaitė, 1996; Duoblienė, 2006; Šiaučiukėnienė, 2011 ir kt.); lietuvių kalbos ugdymo didaktikos kaita universitete ir vidurinėje mokykloje išsamiai išnagrinėta Vilijos Salienės (žr. Salienė, 2007). Tačiau apie tai, kokią įtaką kalbos ugdymo paradigms kaitai gali turėti lingvistikos paradigms kaita, dar nėra nagrinėta.

Lingvistinis kalbos didaktikos aspektas aktualus dar ir dėl to, kad į šiuo metu atnaujinamą *Lietuvių kalbos ir literatūros pagrindinio ugdymo programą* (Projektas, 2014, 2015) įtrauktas kalbos sistemos pažinimo mokymas, kuris yra sulaukęs tokios kritikos: „Visiškai neatsižvelgiama į mokinių psichologinio amžiaus tarpnius. Pagal projektą, baigęs 5–6 kl. mokinys turėtų būti perpratęs fonetikos, morfologijos ir sintaksės sistemas. Klausimas: kaip tą gali padaryti tokio amžiaus vaikas? Beje, tokie nerealiūs reikalavimai neatsižvelgia ne tik į psichologinį amžių, bet ir į tragiškai žemą mokinių raštingumo lygį.“ (Projekto aptarimų apibendrinimas, 2014, p. 3). Programos projekto autoriai atsako: „Jau pradinėse klasėse mokinys susipažįsta su kalbos fonetikos, morfologijos bei sintaksės pagrindais, kurie kartojami ir gilinami kituose centruose. Tyrimai (ir mokytojų patirtis) rodo, kad mokinių raštingumo lygis kaip tik kyla, kai jie (laiku!) susipažįsta su kalbos gramatika.“ (Projekto aptarimų apibendrinimas, 2014, p. 3).

Akivaizdu, kad yra susidūrusios dvi kalbos didaktikos pozicijos, kurių mokslinė išraiška tokia:

1) *dalyko didaktikos turinys priklauso ne nuo mokomojo dalyko (pvz., lietuvių kalbos akademinio turinio), bet nuo didaktinių nuostatų, mokymo(si) strategijų prioriteto nustatymo ir įgyvendinimo* (Salienė, 2004, p. 181);

2) *lietuvių kalbos didaktikos negalima atskirti nuo lietuvių kalbos mokslo, t. y. nuo paties dėstomojo objekto; kalbos struktūros ypatybės, lingvistinė medžiaga nustato mokymo principus ir metodus, pratimų ir didaktinės medžiagos pobūdį* (Šoblinskas, 1987, p. 5).

Kyla klausimas – pagal kokią kalbos ugdymo paradigmą XXI amžiuje mokysis Lietuvos mokiniai?

Lingvistikos paradigmų ir kalbos ugdymo santykis

Nors lingvistika ir kalbos didaktika skiriasi daugeliu aspektų – ir požiūriu į kalbą, ir tikslais, ir metodais, vis dėlto jos viena kitą veikia ir viena nuo kitos priklauso. Pastaruoju metu apžvelgiamos lingvistikos mokslo kryptys ir paradigmos (Maslova, 2008; Weigand, 2011) ir kalbama apie jų įtaką kalbos didaktikai (Wang, 2014; Xia, 2014), nes kartais būtina apmąstyti, kur mes buvome, kur esame ir kuria kryptimi turėtume eiti.

Kad kalba yra sudėtingas ir daugialypis reiškinys, nurodoma aptariant kalbos funkcijas: *komunikacinę* – žmonių tarpusavio bendravimą, sužinojimą; *ekspresinę* – idėjų, jausmų, išgyvenimų išraišką; *mąstymo* – minčių formavimą įvairialypėje veikloje; *pažintinę* – tikrovės pažinimą; žinių, mokslo ir kultūros perdavimą; *įvardijimo* – daiktų, reiškinių, sąvokų pavadinimą; *estetinę* – meninių vaizdų kūrimą, *reprezentacinę* – tam tikros visuomenės ar tautos gyvenimo ir kultūros atspindį.

Lingvistinės formos pasižymi fonologine įvairove, morfosintaksinėmis, semantinėmis ir pragmatinėmis savybėmis, be to, yra tyrinėjama ne tik kalbos struktūra, bet ir jos turinio santykis su žmogumi, tauta, visuomene, pasauliu. Todėl (be tradicinių) šiuo metu viena šalia kitos egzistuoja įvairios, labiau ar mažiau savarankiškos lingvistikos kryptys: funkcinė lingvistika, semiotika, semantika, lingvistinė pragmatika, sociolingvistika, psicholingvistika, neurolingvistika, biolingvistika, etnolingvistika, kognityvinė lingvistika, antropologinė lingvistika ir kt., išsamiau analizuojančios vieną kurį kalbos aspektą. Pavyzdžiui, kaip pagrindinė komunikacijos priemonė kalba yra komunikacinės lingvistikos objektas, kaip pasaulio reguliavimo faktorius – lingvistinės pragmatikos, kaip pagrindinė kultūros dalis ir jos kūrimo įrankis – kultūros lingvistikos ir etnolingvistikos ir t. t. Kalba yra ir pagrindinis pasaulio sutvarkymo instrumentas – ji kategorizuoja visus reiškinius, todėl kalbą kaip kategorizavimo instrumentą ir pagrindinę kolektyvinių žinių saugyklą nagrinėja kognityvinė lingvistika. Kalba – žmogaus išorinio ir vidinio pasaulio „veidrodis“, psichologinis fenomenas, sąmonės dalis ir netgi sąmonės atspindys, todėl kalba yra saviraiškos priemonė ir kūrybos „molis“. Todėl kurti kalbos mokymo/si ir ugdymo/si teorijas tikrai yra iš ko.

Kalbų mokymo/si teorijos paprastai remiasi tam tikra lingvistine teorija, nes lingvistikos žinios yra pagrindas suprasti, ko ir kaip mokiniai gali mokytis ir ką jie turi išmokti. Užsienio kalbų mokymas/is dabar turi aiškią komunikacinę kryptį, išdėstyta Bendruosiuose Europos kalbų metmenyse (2008), o gimtosios kalbos didaktika yra veikiama vyraujančių lingvistikos (ir kitų) tendencijų, kurios, savo ruožtu, remiasi atitinkama kalbos filosofija, tiriančia santykį tarp kalbos, minties ir realybės. Pavyzdžiui, įvedant laisvąją ugdymo paradigmą, į antrą planą perkeliančią kalbos sandaros pažinimą, buvo remtasi garsiąja M. Heideggerio fraze: *kalba – būties namai*. Arba H.-G. Gadamerio teiginiu, kad *visa tai, ką tematizuoja kalbotyra, gyvai kalbant visiškai nesuvokiama, todėl savotiškas natūralumo nuokrypis yra tai, kad modernioji mokykla priversta mokytis gramatikos ir sintaksės ne mirusios kalbos, kaip lotynų, o gimtosios pagrindu* (nors greitai buvo suprasta, kad H.-G. Gadameris nekvestionavo gimtosios kalbos gramatikos mokymo, o kalbėjo apie tai, kad *kalbėjimui būdinga esmiška savimarša* – žr. Gadamer, 1999, p. 84).

Tiesa, naujoji kalbos ugdymo paradigma yra vadinama tik nauja komunikacine-integracine kryptimi (Salienė, 2007), tačiau jeigu teorinis konstruktas turi savo objektą ir metodologiją, jis gali būti vadinamas ir paradigma.

Paradigmos sąvoką (gr. *paradeigma* – pavyzdys, modelis), kaip žinome, įvedė amerikiečių fizikas Thomas S. Khunas, tyrinėjęs mokslo istoriją. Paradigma jis vadino visuotinai pripažintus mokslo laimėjimus, kurie mokslininkams tam tikrą laiką teikia problemų kėlimo ir sprendimo metodus. Mokslas remiasi pagrindiniu tyrinėjamo objekto vaizdiniu, tam tikra teorine nuostata, o naujiems reiškiniams, kurie prieštarauja šiai nuostatai, reikia kurti naują paradigmą. Ši koncepcija įėjo ir į humanitarinių bei socialinių mokslų vartoseną. Lietuvos edukologai paradigmą apibrėžia paprasčiau – kaip *esminį teorinį požiūrį, kurio susitarta laikytis* (Čiužas, Jucevičienė, 2006, p. 7).

Sisteminės ir komunikacinės-integracinės kalbos ugdymo paradigmų esmė aiškėja įvedus pagrindinius skyrimo kriterijus (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. Kalbos ugdymo paradigmų skiriamieji bruožai

Sisteminė paradigma	Skyrimo kriterijai	Komunikacinė-integracinė paradigma
Gramatika	<i>Dalyko orientacija / objektas</i>	Tekstas
Kalbos taisyklingumas	<i>Tikslas</i>	Kalbos vartojimas
Aiškinimas	<i>Pagrindinis metodas</i>	Interpretacija
Rašyti, skaityti, artikuliuoti	<i>Ugdomi gebėjimai</i>	Klausyti, kalbėti, skaityti, rašyti
Linijinis	<i>Medžiagos pateikimas</i>	Koncentrinis

Kalbos ugdymas, kaip ir pati kalba, yra sudėtinga ir praktiškai neišsemiamą tyrinėjimo sritis, kuriai galima taikyti įvairius parametrus, tačiau manome, kad kertiniai paradigms skyrimo kriterijai yra esminė dalyko orientacija (objektas), pagrindinis mokymo tikslas, vyraujantis metodas, ugdomi gebėjimai, mokomosios medžiagos išdėstymas ir bendroji ugdymo paradigma. Abi kalbos ugdymo paradigmos turi ir privalumų, ir trūkumų. Sisteminės paradigmos privalumas – lingvistinio ir loginio mąstymo ugdymas, esminis trūkumas – gramatizavimas ir formalizavimas. Komunikacinės-integracinės paradigmos privalumas – laisvos kalbinės komunikacijos ugdymas, esminis trūkumas – fragmentiškumas ir neapibrėžtumas.

Ar / kokią įtaką kalbos ugdymo paradigms daro kalbos mokslo paradigmos?

Kalbotyros istoriją taip pat sudaro paradigms sistemos kaita. Vieni skiria istorinę, psichologinę, sistemine-structūrinę ir socialinę paradigmas (J. N. Karaulov), kiti – tradicinę, generatyvinę, kognityvinę ir komunikacinę (E. S. Kubriakova) ar lyginamąją-istorinę, sistemine-structūrinę ir antropocentrinę (V. A. Maslova) (cit. pagal Maslova, 2008, 6). Yra bandymų visas lingvistikos teorijas apibendrinti pateikiant tik dvi paradigmas – redukcine ir holistine (Weigand, 2011), arba grupuoti lingvistikos teorijas pagal tam tikrus panašumus. Šiuo būdu bene daugiausia paradigms yra išskyrę Thomas V. Gamkrelidze: *Port Royal* (bendroji) gramatika; lyginamoji istorinė kalbotyra; marizmas (*Japhetic Linguistics*); sinchroninė lingvistika (fonologija ir structūrinė lingvistika, aprašomoji lingvistika, structūrinė tipologija ir kalbos universalijos); transformacinė generatyvinė gramatika; nostratinė teorija ir kalbų makrošeimos; tipologinė lyginamoji istorinė kalbotyra (Gamkrelidze, 2009, p. 194–195).

Gali atrodyti, kad lingvistikos paradigms yra labai toli nuo kalbos ugdymo, tačiau patyrinėjus lietuvių kalbos mokymo istoriją matyti, kad netgi *marizmas*¹, Sovietų Sąjungoje 1930–1950 metais turėjęs „naujojo kalbos mokslo“ statusą, galimai bus daręs įtakos ir lietuvių kalbos didaktikai, nes 1953 metų *Lietuvių kalbos dėstymo metodikos programoje* tam laikotarpiui būdinga kalba buvo pabrėžta, kad reikia pašalinti „tas grubias klaidas, kurios buvo įsibrovusios kalbos dėstymo teorijoje ir praktikoje melagingų N. J. Maro išvadų įtakoje. <...> Maro sekėjai įnešė didelę painiavą į gramatinį nagrinėjimą,

¹ Plačiau žr. <http://www.mapageweb.umontreal.ca/tuitekj/publications/Tuite-Marr.pdf>

jį sukomplikavo, neteisingai priešpastatydamo prasminį nagrinėjimą morfologiniam ir sintaksiniam nagrinėjimui, neįvertindavo gramatinių formų analizės reikšmės“ (*Lietuvių kalbos dėstymo metodika*, 1953, p. 4, 7).

Žinoma, kalbos didaktikos specialistams svarbiausios yra tos lingvistikos paradigmos, arba lingvistinės teorijos, kurios turėjo ar tebeturi įtaką kalbų mokymui ir kalbiniam ugdymui. Šiuo požiūriu lingvistų ir kalbos didaktų požiūriai skiriasi. Pavyzdžiui, kalbotyros specialistės V. A. Maslovos nuomone, paradigmai svarbu, kad ji būtų bendra visiems humanitariniams mokslams (pavyzdžiui, struktūralizmas buvo būdingas istorijai, lingvistikai, literatūrologijai ir kitiems mokslams – biologijai, iš kurios kilo, bei fizikai), todėl *funkcinis*, *komunikacinis*, *kognityvinis*, *tekstocentrinis* ir kiti požiūriai į kalbą nėra susiformavę kaip paradigmos. Tuo tarpu kalbų mokymo specialistams visi tie „atmesti“ požiūriai yra labai svarbūs. Manoma, kad būtent *funkcinė lingvistika* yra viena iš trijų pagrindinių lingvistinių teorijų (šalia *tradicinės gramatikos* ir *struktūralizmo*), turinčių didžiausią įtaką kalbų mokymui (Xia, 2014).

Kalbos mokslui ir kalbos didaktikai tiktų filosofijoje žinomas *neapibrėžtumo* ir *papildomumo* principas, kuris skelbia, kad toje pačioje teorijoje yra implikuotos priešybės: tikrovės *kontinuumo* (tolydumo) ir jos *diskretumo* (atskirumo). Jas galima įvardinti ir kaip *bangos-dalelės* nesuderinamumo problemą, kurią Boras sprendė į tikrovės aprašymą įvesdamas *papildomumo* principą (Kanišauskas, 2008, p. 224). Lingvistinių paradigimų pasikeitimai yra susiję su pokyčiu to, kas yra laikoma kalbos mokslo objektu – atskiri kalbos mokslo faktai, jų abstrahavimas ir sisteminimas (atskirumas) ar „žmogus kalboje ir kalba žmoguje“ (tolydumas) – atitinkamai su metodologijos pokyčiais.

Manytume, kad lingvistikoje tikslinga skirti tris paradigmas: 1) lyginamąją-istorinę, 2) struktūrinę ir 3) antropocentrinę. Dvi pastarosios koreliuoja su lietuvių kalbos ugdymo paradigmomis.

1. Iki XX a. pradžios kalbininkai konceptualizavo kalbą kaip atskirą objektą, pagrįstą turinio ir formos koreliacija. Jie apibrėžė šias sąvokas taip, lyg jos būtų autonomiškos ir izoliuotos, sistemino kalbotyros medžiagą ir lyginio kalbų reiškinius. Mokyklinė gramatika daugelyje šalių rėmėsi kalbos aprašu, giminingu senajai lotynų kalbos gramatikai, kuri būdama ikilingvistinės eros produktas akcentavo kalbos taisyklingumą ir rašytinės kalbos pirmenybę. Tradiciškai buvo susipažįstama su daugeliu sąvokų ir mokomasi taisyklių (Wang, 2014, p. 71).

2. Pirmasis paradigmos pokytis lingvistikoje – kalbos kaip hierarchiškai organizuotos ženklų sistemos koncepcija, sudaryta F. de Sosiūro (Ferdinand de Saussure), – struktūrinė lingvistika, teigianti, kad sinchroninis kalbos aspektas kur kas svarbesnis už diachroninį: vidinė kalbos esmė pažįstama būtent sinchronijoje, nes kalbančiam žmogui tik ji yra tikra ir vienintelė realybė. Kadangi kalba – sisteminis reiškiny, jos visi elementai susiję tam tikrais santykiais (sintagminiais, paradigminiais), kurie sudaro sistemos pagrindą. Kalbai kaip ženklų sistemai būdingi savi dėsniai, kuriuos ir dera nagrinėti. Taigi išsamius empirinius lyginamosios ir istorinės kalbotyros aprašymus keitė abstraktūs formalizuoti aprašymai, nes kalba, pasak F. de Sosiūro, yra bendra visiems ir nėra valioje tų, kurie ją vartoja. Abstrahavimas reiškė, kad dėmesys fokusuojamas ne tiek į objektą, kiek į metodologinį lygį.

Struktūrinė kalbotyra, kurios ašis yra kalbos gramatinė struktūra, buvo XX amžiaus mokyklinio kalbos kurso paradigma daugelyje šalių. Šios lingvistinės krypties įtakoje parengta mokymo medžiaga paprastai yra sudaryta pagal pagrindinius gramatikos modelius ir struktūras ir pateikiama taip, kad būtų patogų jų mokytis. Struktūralistai išsamiai aprašė fonologines kalbų sistemas, o tai darė įtaką ir kalbų metodikoms, todėl buvo ypač mokoma taisyklingos tarties. Tačiau struktūrinė lingvistika buvo paveikta biheivoristinio požiūrio, kad kalbos mokymasis esąs stimulų – atsako grandinė. Mokymo metodikoje tai atsispindėjo kaip taisyklių mokymasis atmintinai ir nuolatinės kalbos formų pratybos (pavyzdžiui, rašybos, skyrybos) siekiant išlavinti kalbos vartojimo automatizmą.

XX amžiaus pirmoje pusėje struktūrinės paradigmos šešėlyje buvo konstruojami nauji lingvistikos modeliai. Septintajame dešimtmetyje generatyvinės transformacinės gramatikos (Noam Chomsky) atstovai pakeitė struktūriškai statišką kalbos vaizdą į generatyvinį vaizdą, bet ir toliau pripažino kalbos kaip ženklų sistemos koncepciją. N. Chomskio ir jo pasekėjų mokymo pasekmė – naujos žinios apie kalbą: sintaksės teorija tapo nepriklausoma lingvistikos šaka, susiformavo semantinė sintaksė, kilo susidomėjimas vidinėmis mentalinėmis kalbos reiškinių reprezentacijomis, pirmą kartą į lingvistikos interesų lauką pateko kalbos mokymosi pažintiniai aspektai (šie atradimai vėliau sudarė pagrindą ir kognityvinei lingvistikai atsirasti).

N. Chomskis žvelgė į kalbą kaip į įgimtų modelių visumą ir siekė nustatyti vadinamąsias „branduolines konstrukcijas“, iš kurių pagal tam tikras transformacijos taisykles vėliau buvo sudarytos visos galimos atitinkamos kalbos gramatinės formos. N. Chomskio nuomone, vaikas gimsta jau turėdamas tam tikros lingvistinės kompetencijos – žinių apie kai kurias kalbines universalijas, imlumą

kalbai ir jos interpretacijai, gebėjimą skirti ir išmolti artikuliuotus garsus. Mokydamasis gimtosios kalbos jis lygina universalios gramatikos principus su savo gimtąja kalba ir tokiu būdu tobulina savo gramatiką. Todėl kalbos mokymasis tampa hipotezių kėlimu ir išbandymu, o ne kalbos įpročių formavimu. Kadangi generatyvinė gramatika nagrinėja klausimus, koku būdu žmogus išmoksta ir atkuria kalbą, taikomosios gramatikos šalininkai stengėsi pritaikyti generatyvinę gramatiką kalbos mokymui. Pavyzdžiui, sakinio konstrukta generatyvinė gramatika apibūdina kaip susidedantį iš giliausios struktūros, paviršinės struktūros ir transformacijos taisyklių, todėl buvo bandoma pritaikyti transformacijos taisykles sudėtingų sakinių konstrukcijos mokymui arba panaudoti jas kaip stilistinės analizės instrumentą (Ohmann, 1964), nors pats N. Chomskis yra sakęs, kad kalbos mokymas ir mokymasis – ne jo rūpestis.

3. Kitas didelis lingvistikos žingsnis – dėmesio perkėlimas nuo pažinimo objekto į subjektą: nagrinėjama ne kalbos sistema ir struktūra, o kalboje užfiksuoto pasaulio pažinimas ir kalbos vartotojo kalbinė kompetencija. Žmogus suvokiamas kaip „visų dalykų matas“ ir pastatomas į kalbos centrą, todėl svarbiausios lingvistikai tampa kultūros, kaip universalaus kodo, ir komunikacijos – žmonių tarpusavio bendravimo problemos. E. Benvenisto (Émile Benveniste), vieno pirmųjų į kalbos aprašymo sistemą įvedusių autorių ir adresatą, garsioji tezė apie *kalbos suteikimą kalbančiajam* (jo straipsnis „Subjektyvumas kalboje“ pasirodė 1958 m.), atkreipė dėmesį į *unikalią žmogaus būtį (condition) kalboje* (The Collection of Emile Benveniste's essays in linguistics, 1986, p. 729).

Struktūrinė paradigma tyrinėjo kalbos branduolį, jos centrą, o XX a. pabaigoje dėmesys perkeliamas į kalbos periferiją – į lingvistikos sąsajas su kognitologija, psichologija, kultūrologija, etnologija ir kt. – tai, pasak V. A. Maslovos, savotiška lingvistikos ekspansija, lingvistikos siekis praplėsti savo horizontus. Tai numatė dar B. de Kurtene (Baudouin de Courtenay), kuris teigė, kad kalba egzistuoja tik individualiose smegenyse, tik sielose, tik individų, sudarančių kalbos visuomenę, psichikoje, todėl kalbininkų užmojai bus vis platesni ir susies lingvistiką su kitais mokslais: psichologija, antropologija, sociologija, biologija (Boduen de Kurtene, 1963; cit. pagal Maslova, 2008, p. 10, 18). Kadangi visas naujas lingvistikos kryptis sieja dėmesys kalbančiam žmogui ir ryšys su kitais mokslais apie žmogų, ši lingvistikos paradigma pagrįstai gali būti vadinama *antropocentrine*. Jos esmė – kalbos reiškiniai nagrinėjami pagal jų paskirtį, funkcijas ir vaidmenį žmogaus gyvenime, arba, kitaip tariant, žmogus pažįsta kalbą pažindamas save ir savo veiklą pasaulyje.

Antropocentrinė lingvistikos paradigma akivaizdžiai koreliuoja su vadinamąja *laisvąja* ugdymo paradigma, kurios skiriamasis bruožas – *kooperavimasis su žmogaus prigimtimi*. Laisvojo ugdymo paradigmą B. Bitinas priskiria pragmatizmą ir jo atmainas, integruotą ugdymą, pedagoginę antropologiją, egzistencializmą, humanistinio ugdymo ir kt. koncepcijas (Bitinas, 2000). Kyla klausimas, kokią įtaką tai turi kalbos ugdymui?

Kalbos ugdymo paradigmos, jų kaita ir ryšys su kalbos sandaros mokymosi logika

Tai aptarsime apžvelgdami mokyklinės lietuvių kalbos mokymo programas.

Visų pirma dera prisiminti, kad Lietuva beveik porą šimtų metų kovojo su okupacijomis, išgyvendama keturiasdešimties metų spaudos ir kalbos draudimą, kai lietuvių kalba buvo visiškai išstumta iš visų mokymo įstaigų (1884–1904 m.). Laisvai lietuvių kalbos mokymas galėjo plėtotis tik tarpukario Lietuvos nepriklausomybės dvidešimtmečiu (1918–1940) ir nuo paskutinio XX a. dešimtmečio, Lietuvai vėl atgavus nepriklausomybę.

Sisteminė kalbos ugdymo paradigma

Kai po 40 metų atkaklios kovos su Rusijos valdžia lietuvių tauta galėjo legaliai kurti savo mokyklas, J. Jablonskis 1909 metais parengė pirmąją lietuvių kalbos mokymo programą „Lietuvių kalba žemesniose mokyklose ir lietuvių kalbos mokytojai“ (žr. Naikelytė, 1971). Programa rėmėsi jo paties „Lietuviškos kalbos gramatika“ (1901 m.), todėl iš esmės atitiko struktūrinę kalbos mokslo paradigmą, tačiau buvo aiškiai nurodyta, kad visi programos skyriai – leksika, gramatika su fonetika, skaitymo ir rašymo mokymas – teikdami žinių turi išugdyti mokinių šnekamąją ir rašomąją kalbą. Programoje daug vietos užėmė įvairios rašomųjų darbų rūšys ir gramatinis nagrinėjimas, kuris buvo siejamas su literatūros kūrinio analize. Todėl netgi žvelgiant iš šiuolaikinių kalbos didaktikos pozicijų pirmoji lietuvių kalbos mokymo programa buvo labai pažangi.

Vėlesnės lietuvių kalbos mokymo programos rėmėsi J. Jablonskio „Lietuvių kalbos gramatika“ (1922 m.), todėl taip pat priskirtinos sisteminei kalbos ugdymo paradigmą. Atskiro dėmesio nusipelnė paskutinės tarpukario Nepriklausomos Lietuvos „Vidurinių mokyklų programos“ (1939 m.), kuriose mokomasis dalykas, pavadintas „Lietuvių kalba ir literatūra ir visuotinė literatūra“, skirtas I–VII klasei (atitinka dabartinę progimnaziją ir gimnaziją), išdėstytas sisteminiu-koncentrinu principu. Programa lakoniška (p. 30–37), joje nėra mums įprastų aiškinimų, didaktinių nuostatų, mokymosi pasiekimų ar

ugdymo gairių. Pateikiamas tik turinys ir savaitinis pamokų skaičius (I–V kl. – 4 pam., VI–VII kl. – 5 pam.). Akivaizdu, kad yra pasitikima gerai pasirengusiu mokytoju (šiuo požiūriu iškalbingi „vienetiniai“ *Rašybos punktai: einamųjų kalbos dalių rašyba* (II kl.), *teoriniai rašybos pagrindai* (V kl.) arba vienintelis nurodymas *Rašinių* skyriuje: rašiniai iš *einamojo literatūros kurso ir atsietinėmis temomis* (IV–VII kl.). Kitos lietuvių kalbos programos kuo toliau, tuo labiau detalizavo kiekvieną kurso dalį, nuo 1971 m. atsirado aprašai, ką mokiniai turi mokėti baigę kurią nors klasę. (Patys išsamiausi paaiškinimai, ką ir kaip dera mokyti, buvo ideologizuotoje 1948 m. programoje, kurios šiame kontekste nagrinėti nėra tikslinga.)

Peržvelgus lietuvių kalbos programas matyti, kad iki 1985 metų programos 5(4)–6 klasėse buvo nuosekliai einamas sisteminis fonetikos, žodžio sudėties, kalbos dalių ir vientisinio sakinio sintaksės kursas, 7–8 klasėse – sudėtinio sakinio sintaksė, kirčiavimas ir bendros žinios apie kalbą (būta mažų variavimų, bet jie paradigminiu požiūriu nėra reikšmingi – tai tik sistemos dalies perkėlimas į kitą vietą). Kad sisteminis kalbos kurso išdėstymas buvo mažoji akademinės gramatikos kopija, rodo ir tai, jog kalbos dalys pateikiamos lingvistiškai nuosekliai – pradedant daiktavardžiu ir baigiant jaustuku. Šiuo požiūriu kiek skiriasi 1989 m. *Lietuvių kalbos ir literatūros programa* ir 1993 m. *Lietuvių kalbos programa* – jose stengiamasi vidinę dalyko logiką labiau sieti su mokinių amžiaus tarpsniais, tačiau ir jos išlieka tradiciškai sisteminėje kalbos ugdymo paradigmoje.

Komunikacinė – integracinė kalbos ugdymo paradigma

Tarp dviejų paskutinių sisteminių programų įsiterpia 1990 m. programa *Lietuvių kalbos ir literatūros dėstymas vidurinėje mokykloje*, kuri sudaryta remiantis jau kitais principais, yra akivaizdi *alternatyva* 1989 m. programai ir gali būti laikoma naujos paradigmos ženklu.

Kiekvienoje paradigmoje visada esti neišbaigtumo, anomalijų, tačiau krizės ištinca tik tokias anomalijas, kurios, pasak S. Kanišausko, griaua esamos paradigmos pamatus ir nerandama priemonių joms pašalinti. Tos anomalijos atrodo ypač taisytinės, kai atsiranda esamą paradigmą ginčijantis tikrovės aiškinimas, t. y. naujos paradigmos užuomazgos (Kanišauskas, 2008, p. 310). Tokios užuomazgos lietuvių kalbos didaktikoje kaip tik ir pasirodė su 1990 m. programa, kuri buvo pristatyta kaip *programa pereinamajam etapui, programos apmatai*. Pareiškus, kad *ieškoma naujos sampratos ir jos realizavimo būdų*, nurodoma ir naujos kalbos ugdymo krypties esmė: *svarbiausia – skirti dėmesį gimtosios kalbos jausmo, kalbinės klausos ugdymui, daugiau dėmesio kreipti į gyvąją vartoseną, kalbinę veiklą, mokyti taisyklingos tarties, intonaciniu atžvilgiu moduluoto, logiško sakinio – gyvo,*

laisvo kalbėjimo (Programa, 1990, p.12). Ir nurodoma, kad *ikišiolinis kalbos mokymo skaidymas į dvi dalis* (kalbos sandaros suvokimą ir vartoseną – Z.N.) *vedė į formalizavimą ir gramatizavimą, todėl netikslinga atskirai pateikti rišliosios kalbos ir gramatikos programas* (Programa, 1990, p. 27). Tai iš tiesų buvo esminio kalbos sampratos pokyčio pranašas – kadangi per daug buvo nukrypta į gramatiką (anomalija), dėmesio reikalavo šnekamosios kalbos vartojimas, tekstas. Laisvame pasaulyje „pragmatiškas lūžis“ kalbos moksle buvo įvykęs XX a. septintajame dešimtmetyje: kalbos kaip ženklų sistemos sampratą pamažu keitė kalbos vartojimo samprata ir paraleliai buvo kuriamos naujos kalbos mokymo teorijos (žr. Wang, 2014, p. 71).

Lietuvių kalbos mokymas nauja kryptimi buvo pradėtas orientuoti nuo 1994 m., pasirodžius *Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos bendrosioms programoms*, kuriose pirmąją poziciją jau užėmė *Sakytinės ir rašytinės kalbos vartojimas*, antrąją – *Kalbos nagrinėjimas (kalbos sandara) ir jos vartoseną*. Pastaroji dalis buvo gana nuosekliai išdėstyta pagal atskiras klases, nors visa kita mokomoji medžiaga jau pateikta pagal klasių koncentrus (V–VI, VII–VIII, IX–X, XI–XII).

1994 m. programoje matome kai kurių kalbos sistemos išdėstymo poslinkių, atitinkančių kalbos mokymosi logiką. Pavyzdžiui, iš VII kl. *prielinksnis* ir *jungtukas* perkelti į V kl. – prie *daiktavardžio* ir *veiksmažodžio*, nes jungtukas dažniausiai šias kalbos dalis ir sieja, o veiksmažodis reikalauja prielinksninių konstrukcijų; VI kl. nurodoma kartu nagrinėti *būdvardį* ir *prieveiksmį* – tai panašiai vartojamos ir neretai painiojamos kalbos dalys. Pastangos susieti *vidinę kalbos* logiką ir *kalbos mokymosi* logiką buvo akivaizdžios, nors neišvengta ir didaktinių riktų. Pavyzdžiui, *jaustukas* ir *ištiktukas* – paprasčiausi „kalbos lopšio“ žodžiai, iš kurių padaroma daugybė išraiškingų veiksmažodžių, dėl nesuprantamų priešasčių buvo išskirti: pirmasis glaudėsi prie dalelyčių IX kl., antrasis – prie neasmenuojamųjų veiksmažodžio formų VIII kl. (1997 m. programoje abi šios kalbos dalys buvo perkeltos į V kl.).

Tai gali atrodyti smulkmenos, tačiau būtent jos sudaro arba suardo sistemą. Pasak S. Kanišausko, *gilesnis („aukštesnis“)* *tikrovės suvokimo lygis ir yra tai, kas „nors truputį kitaip“, tai, kas vadinama mokslo (ir ne tik jo) pažanga* (Kanišauskas, 2008, p. 312).

Pateiksime dar vieną iškalbingą pavyzdį. Sisteminei kalbos ugdymo paradigmam priskiriamose programose (iki pat 1993 m.) supažindinti su antrininkėmis sakinio dalimis buvo nurodoma tokia seka: *papildinys, pažyminy, aplinkybės* (vadovėliai jos laikėsi). 1994, 1997 ir 2003 metų programose ši seka pakeista: *papildinys, aplinkybės* ir *pažyminy*, 2008 m. sugrąžinta sena tvarka, o 2015 m. programos

projektas vėl tą tvarką „griauna“. Ką keičia pažyminio vieta? Iš esmės ji nurodo, ar pateikiama antrininkų sakinio dalių *sistema*, ar jos tik šiaip išvardintos. Sistema būtų tokia: 1) nagrinėjamas svarbiausias semantinis tarinio komponentas – papildinys (atsako net į keturis tarinio klausimus: *ko?*, *kam?*, *ką?*, *kuo?*); 2) aplinkybės, nes jos šliejasi prie tarinio; 3) pažyminys, nes jis apibūdina bet kurią sakinio dalį, jeigu ji reiškia daiktavardžiu. Tai O. Jasperseno sakinio dalių rangai, aptarti A. Šoblinsko „Lietuvių kalbos didaktikoje“ 1987 metais. Jeigu būsimė, pasak A. Šoblinsko, *logiškai nuoseklūs, tai pažyminį nagrinėsime tik po to, kai žinosime, prie kurių sakinio dalių jis semantiškai jungiasi*. Kai pasitaiko *įvairiareikšmių reiškinių, didaktinis nuoseklumas reikalautų juos grupuoti* (Šoblinskas, 1987, p. 152). Taigi – sisteminės programos nesilaikė sintaksinės sakinio dalių sistemos mokymosi logikos. Ją pateikė pirmosios komunikacinės-integracinės programos. Gali būti, kad tai vieno žmogaus darbas, galbūt vadovėlių autoriai šio pokyčio net nepastebėjo, tačiau seka pakeista sąmoningai – mąstant apie kalbos mokymosi logiką. Ir tai yra dar vienas „nors truputį kitaip“.

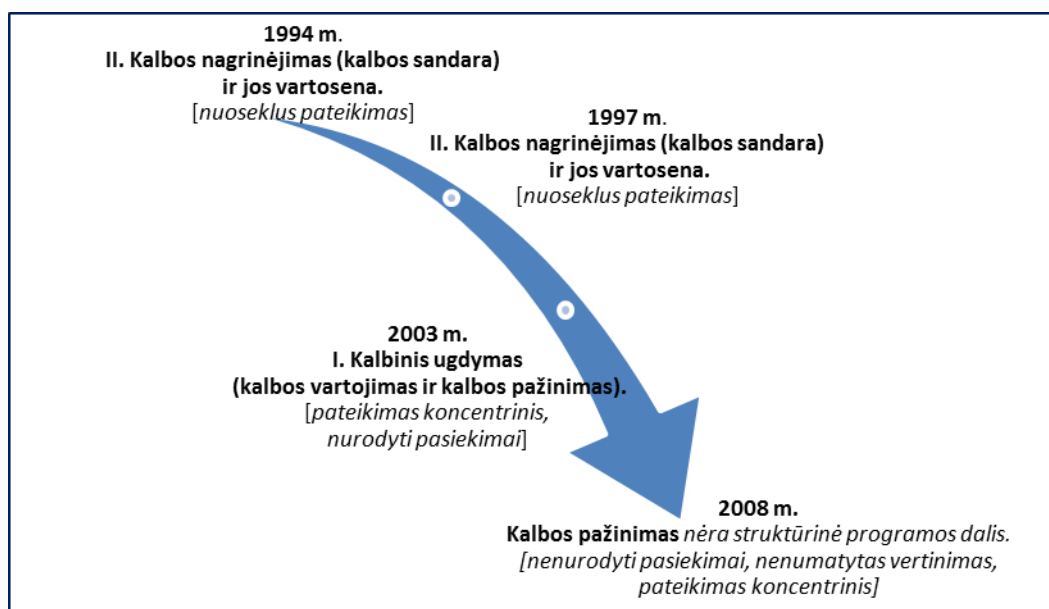
1997 metų *Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos bendrosiose programose (I–X klasės)* kursas *Kalbos nagrinėjimas (kalbos sandara) ir jos vartoseną* buvo pateiktas panašiai kaip 1994 metų programoje, tik nurodyta, kad „kalbos sandaros elementus galima pateikti kitokia apimtimi ir kitokia, konkrečiu atveju tikslinga, tvarka“ (Programa, 1997, p. 129). Matyt, tai turėjo reikšti mokytojo ir vadovėlių autorių „išlaisvinimą“ arba tai, kad programos autoriai nemano pateikę kalbos sistemą pagal jos mokymosi logiką. Nors šioje programoje yra įdomių didaktinių detalių, tačiau jos neapmąstytos. Pavyzdžiui, VI klasėje numatomas *pirminis supažindinimas su dalyviu, pusedalyviu ir padalyviu*, tačiau jis pateiktas ne prie veiksmažodžio, o prie dalelytės (dėsninga, kad 2003 m. programoje šio bandymo atsisakyta) ir pan.

2003 metų *Bendrosios programos ir išsilavinimo standartai: priešmokyklinis, pradinis ir pagrindinis ugdymas* kalbos pažinimo (kaip ir kalbos vartosenos) turinį pateikia jau koncentrinio principu, kurio esmė ta, kad *tos pačios temos nagrinėjamos (nuolat kartojamos, plečiamos, gilinamos) visuose centruose*. Šioje programoje nurodyti du esminiai kalbos sistemos pažinimo gebėjimai: 1) taikyti žinias apie kalbos sandarą prasmingam ir taisyklingam minčių reiškimui žodžiu ir raštu bei efektyviai jomis naudotis; 2) suvokti kalbą kaip socialinį ir kultūrinį reiškinį. Taip pat nurodyti konkretūs pasiekimai kalbos pažinimo srityje (VI, VIII, ir X klasėse).

2008 m. *Pradinio ir pagrindinio ugdymo bendrosiose programose* visas ugdymo turinys pateiktas koncentrais, tačiau koncentrų turinį sudaro 1) kalbėjimas ir klausymas, 2) skaitymas, literatūros

(kultūros) pažinimas ir 3) rašymas. Kalbos sandaros pažinimas pateiktas atskirai – jis tarsi nėra sudedamoji programos dalis. Nėra nurodyta kalbos sistemos pažinimo pasiekimų, nenumatytas vertinimas.

Komunikacinės-integracinės kalbos ugdymo paradigmos santykį su kalbos sistemos pažinimu galėtume pavaizduoti tokia schema (žr. pav.):

Pav. Komunikacinė-integracinė paradigma ir kalbos sistemos pažinimas

Kaip matome, komunikacinei-integracinei kalbos ugdymo paradigmai priskirtinos programos, iš pradžių derinusios komunikacinį ir sisteminių medžiagos pateikimo principus ir netgi suradusios ne vieną kalbos sistemos mokymosi logikos elementą, nuo 2003 metų labai ryškiai deklaruoja, kad *bendriausia gimtosios kalbos kaip dalyko paskirtis – išugdyti asmens komunikacinę kompetenciją*, kalbos pažinimo kursą pateikia koncentrais ir tuo būdu užprogramuoja kalbos sistemos išderinimą. 2008 m. programa eina dar toliau – kalbos pažinimą palieka kaip papildomą elementą, todėl kalbos sistemos mokymas priklauso tik nuo mokytojų ir vadovėlių autorių. Akivaizdu, kad šį sykį per daug nukrypta į komunikaciją (anomalija), todėl dėmesio reikalauja gramatika.

Vietoj išvadų

Įvertinus mokinių nacionalinių ir tarptautinių lietuvių kalbos pasiekimų tyrimų rezultatus, 2010 m. buvo parengta *Lietuvių kalbos ugdymo bendrojo lavinimo programas vykdančiose mokyklose 2010–*

2014 metų strategija (Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro patvirtinta 2010 m. gruodžio 30 d. įsakymu Nr. V-2455). Strategija numatė *išlaikyti ir puoselėti klasikinį, sisteminiu požiūriu grindžiamą mokymąsi ir taip sustiprinti skaitymo, rašymo pasiekimus pradinėje ir pagrindinėje mokykloje (12.2.4.1.) ir įtvirtinti lietuvių kalbos, kaip mokomojo dalyko, humanitarinio ugdymo paskirtį, atsisakant siauro požiūrio į lietuvių kalbą tik kaip į komunikacijos instrumentą (12.1.1.)*.

2013–2015 m. parengtos pradinio ir pagrindinio ugdymo programos (projektai), kuriomis siekiama užtikrinti dermę tarp priešmokyklinio, pradinio, pagrindinio ir vidurinio ugdymo programų turinio, numatyti aukštesnius kalbos ugdymo/si pasiekimus pradiniam ir pagrindiniam ugdyme, aiškiai ir konkrečiai aprašyti mokymosi rezultatus ir ugdymo gaires, parengti bendrą lietuvių kalbos ugdymo turinį mokykloms dėstomąja lietuvių ir tautinių mažumų gimtąja kalba. Kalbos sistemos numatoma mokytis nuosekliai pagal mokinių amžiaus tarpų ypatumus, vidinę dalyko ir kalbos mokymosi logiką, išlaikant dermę tarp komunikacinio ir sisteminio kalbos mokymo.

Žvelgiant į paradigmu kaitą regimi du poliai: pirmasis grindžiamas klasikinio mokslo idealais, antrasis – holistiniu mąstymu, kuris stengiasi realybę suvokti kaip nedalomą vienybę. Šie požiūriai, kaip pabrėžia S. Kanišauskas, priklauso ne mokslo, o filosofijos sričiai, net tam, kas vadinama *pasaulėvaizdžiu* kaip aiškiai neišreikštu ir neįsisąmonintu tikrovės suvokimu (pasaulėjauta). Visi „teoriniai apvalkalai“ tik grindžia arba bando grįsti dažniausiai neįsisąmonintus būties ir jos aiškinimo *archetipinius modelius*. Žodžiu – *nieko naujo po saule*, tačiau kiekvienas laikmetis praturtina archetipinių modelių grindimą naujais elementais (Kanišauskas, 2008, p. 309). Šiam požiūriui pritaria ir didaktikos specialistai, pabrėždami, kad *mokymo turinį visada lėmė filosofinės, mokslinės ir politinės nuostatos, pažiūros, istorinės ir kultūrinės sąlygos* (Šiaučiukėnienė ir kt., 2011, p. 84).

Lietuvių kalbos ir literatūros pagrindinio ugdymo programa (2015 m.) siekiama sutaikyti du polius – komunikacinę-integracinę ir sistemine kalbos ugdymo paradigmas, kokybiškai nauju pavidalu grįžtant prie sisteminio kalbos ugdymo, bet išlaikant esmingiausias 1994 m. programos nuostatas ir stiprinant sakytinės bei rašytinės kalbos vartojimą pagal 2008 m. programos teorinę ir praktinę mintį. Galbūt tai bus naujos – *sinergetinės* – kalbos ugdymo paradigmos užuomazga. Tuo labiau, kad ir dabartinė kalbotyros situacija apibūdinama kaip *poliparadigminė*, nes lingvistikoje paradigmos neatmeta viena kitos – pasak P. Serijo, jos yra „užklojamos“ viena ant kitos ir egzistuoja tuo pačiu metu (žr. Maslova, 2008, p. 17) – kiekviena nauja paradigma, pasinaudodama ankstesnės pasiekimais, atkreipia dėmesį į tuos aspektus, kurių ankstesnė paradigma nenagrinėjo.

Literatūra

- Bendrieji Europos kalbų mokymosi, mokymo ir vertinimo metmenys.* (2008). Vilnius. Prieiga per internetą: <https://europass.cedefop.europa.eu/lt/resources/european-language-levels-cefr>
- Bendrosios programos ir išsilavinimo standartai: priešmokyklinis, pradinis ir pagrindinis ugdymas.* (2003). Vilnius.
- Bitinas, B. (1992). *Didaktinės koncepcijos*. Vilnius: VPU leidykla.
- Bitinas, B. (2000). *Ugdymo filosofija*. Vilnius: Enciklopedija.
- Butkienė, G., Kepalaitė, A. (1996). *Mokymasis ir asmenybės brendimas*. Vilnius: Margi raštai.
- Collection of Emile Benveniste's essays in linguistics.* (1986). Prieiga per internetą: <http://faculty.georgetown.edu/irvinem/theory/Benveniste-Linguistic-Sign.pdf>
- Čiužas, R., Jucevičienė, P. (2006). Lietuvos mokytojų didaktinė kompetencija. Švietimo problemos analizė. Nr. 5 (8).
- Duoblienė, L. (2006). *Šiuolaikinė ugdymo filosofija*. Tyto alba.
- Gadamer, H.-G. (1999). *Istorija. Menas. Kalba*. Baltos lankos.
- Gamkrelidze, T. V. (2009). «Paradigms» in Linguistics and the Problem of the Isomorphism between the Genetic Code & Semiotic Systems. *Bulletin of the Gorgian National Academy of Sciences*, vol. 3, no. 2., p. 194–197.
- Kanišauskas, S. (2008). *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
- Projekto aptarimų apibendrinimas* (2014). Prieiga per internetą: http://www.upc.smm.lt/ugdymas/dokumentai/svarstomi/lietuviu/LKL_PUBP_projekto_aptarimu_APIBENDRINIMAS_2014_02_05.pdf
- Lietuvių kalbos ir literatūros pagrindinio ugdymo programa* (projektas) (2014, 2015). Prieiga per internetą: <http://www.upc.smm.lt/ugdymas/dokumentai/svarstomi/>
- Lietuvių kalbos dėstymo metodika*. Pedagoginių ir mokytojų institutų programos. Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1953.
- Lietuvių kalbos ir literatūros dėstymas vidurinėje mokykloje* (1990). Vilnius.
- Lietuvių kalbos ugdymo bendrojo lavinimo programos vykdančiose mokyklose 2010–2014 metų strategija*. (2011).
- Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos bendrosios programos*. (1994). Vilnius: Leidybos centras.
- Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos bendrosios programos (I–X klasės)*. (1997). Vilnius: Leidybos centras.
- Naikelytė, J. (1971). Jono Jablonskio paruošta lietuvių kalbos mokymo programa. *Pedagogika ir psichologija*, XI, p. 41–46.
- Ohmann, R. (1964). Generative grammars and the concept of literary style. *Word* 20: 423–439.
- Pradinio ir pagrindinio ugdymo bendrosios programos*. (2008). Prieiga per internetą: http://portlas.emokykla.lt/bup/Puslapiai/pagrindinis_ugdymas_bendras.aspx
- Salienė, V. (2004). Gimtosios kalbos ugdymo didaktika: integruoto mokymo galimybės. *Pedagogika*, Nr. 70, p. 181–186. Prieiga per internetą: www.biblioteka.vpu.lt/pedagogika/PDF/2004/70/saliene.pdf
- Salienė, V. (2007). *Lietuvių kalbos ugdymo didaktikos kaita universitete ir vidurinėje mokykloje: tendencijos, problemos, dermės galimybės*. Habilitacijos procedūrai teikiamų mokslo darbų apžvalga. Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
- Šiaučiukėnienė, L., Stankevičienė, N., Čiužas, R. (2011). *Didaktikos teorija ir praktika*. Kaunas: Technologija.

- Šoblinskas, A. (1987). *Lietuvių kalbos didaktika*. Leidykla „Mokslas“.
- Vidurinių mokyklų programos*. Švietimo ministerijos knygų leidimo k-jos leidinys Nr. 522. (1939). Kaunas.
- Wang, M. (2014). On the Relationships Between Linguistics and Language Teaching. *Studies in Literature and Language*, 8 (1), 71–75.
- Weigand, E. (2011). Paradigm Changes in Linguistics: From Reductionism to Holism. *Language Sciences*, 33(4), 544–549.
- Xia, Y. (2014). Language Theories and Language Teaching – from Traditional Grammar to Functionalism. *Journal of Language Teaching and Research*, Vol 5, No 3, 559–565.
- Маслова, В. А. (2008). *Современные направления в лингвистике*. Москва: Издательский центр “Академия”.

Straipsnis įteiktas VU mokslo darbų žurnalui *Acta Paedagogica Vilnensia*.